

4. Сендюков І. “Українська політика” Катерини II / І. Сендюков // Дві Русі ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Факт, 2003. – С. 130–136.
5. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К., 1992.
6. Окара А. Два века скитаний Энея по Украине / А. Окара // Содружество (Приложение к “Независимой газете”). – 1999. – 23 июня.
7. Дзюба І.М. З криниці літ / І. Дзюба ; у 3 т. – Т. 2 : Шевченко і світ... – К. : Вид. дім “КМА”, 2006. – 976 с.
8. Козак С. “Там, де Іква сріблиться імлюю” / С. Козак // Літературна Україна. – 2009. – 28 травня.
9. Павличко Д. Лист Миколи Гоголя до Богдана Залеського / Д. Павличко // Літературна Україна. – 2009. – 28 травня.
10. Світленко С.І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. / С.І. Світленко ; зб. наук. праць. – Д. : Герда, 2007. – 460 с.
11. Шевченко І. Україна на захід від Сходу / І. Шевченко // Критика. – 2009. – Чис. 1–2 (135–136). – С. 22–24.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.

Наукові інтереси: Україна в контексті європейської цивілізації, історія українського селянства.

УДК 377,3(477)“1891/1916”

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ОДЕСЬКОЇ ШКОЛИ ДЕСЯТНИКІВ БУДІВЕЛЬНОЇ СПРАВИ (1891–1916)

Валерія ЦУБЕНКО (Одеса)

У статті на основі архівних документів уперше досліджено особливості організації навчально-виховного процесу Одеської школи десятників будівельної справи Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства (1891–1916).

Ключові слова: архівні документи, Одеська школа десятників, навчально-виховний процес, освіта.

В статье на основе архивных документов впервые исследованы особенности организации учебно-воспитательного процесса Одесской школы десятников строительного дела Одесского отделения Императорского Русского технического общества (1891–1916).

Ключевые слова: архивные документы, Одесская школа десятников, учебно-воспитательный процесс, образование.

On the basis of archival documents for the first time investigate the features of the organization of the educational process of the Odessa school of the foremen of the engineering construction of the Odessa branch of the Imperial Russian Technical Society (1891–1916).

Keywords: archival documents, Odessa foremen school, the educational process, education.

Початок ХХІ століття характеризується зростанням ролі освіти. Інноваційні процеси, що відбуваються в освіті України, вплинули на зростання інтересу дослідників, насамперед, істориків. Відбувається активний пошук оптимальних форм і моделей навчання. У державній національній програмі “Освіта” актуалізується питання про необхідність створення високоефективної професійно-технічної системи набуття знань, яка повинна відповідати всім стандартам передової європейської освіти. Одним із способів підвищення рівня професійно-технічного навчання може бути звернення до досвіду українських педагогів, які наприкінці ХІХ століття створили освітню систему з підготовки кваліфікованих кадрів для будівництва. Особливо цікавою є проблематика

навчально-виховної роботи Одеської школи десятників будівельної справи з 1891 до 1916 р., що була головним навчальним закладом нижчої професійної освіти з випуску молодого покоління будівельників та архітекторів на Півдні України.

Метою цієї публікації є аналіз організації навчально-виховного процесу названої школи, що визначається завданнями навчання, кількістю учнів, характерними особливостями окремих навчальних дисциплін, забезпеченням школи навчальними посібниками тощо. У фонді 117 “Школа десятників будівельної справи при Одеському відділенні Імператорського технічного товариства” Державного архіву Одеської області зберігається матеріал, що уможливорює розкрити зазначене питання.

Школа була заснована 1 листопада 1891 р. В. Н. Лігіним й О. О. Бернардацці. Її штатний розпис складався із посад інспектора, викладачів і лікаря. Першим інспектором школи був призначений Д. М. Поддєрьогін. Йому були притаманні ретельність, педантизм, охайність, обов’язковість, доброта, урівноваженість і вірність своїй справі. Завдяки своїм здібностям, відрізняючись значною працездатністю й наполегливістю, Д. М. Поддєрьогін намагався якнайкраще організувати навчальний та виховний процеси. Усі свої сили і весь свій час він присвячував школі та учням [1, арк. 4]. Д. М. Поддєрьогін складав навчальні плани й програми школи, приймав на роботу педагогічних і технічних працівників, визначав їхні функціональні обов’язки й турбувався про створення навчально-матеріальної бази, постійно піклувався про вдосконалення умов для навчання і виховання учнів. Класи й майстерні оснащені новітніми приладами, партами. Підлога в класах і кабінетах була з дубового паркету. Працювала система опалення. Також він цікавився розвитком кожного учня, відвідував вихованців за місцем їхнього проживання, знайомився з їхніми родинами, вивчав умови їхнього побуту.

Про результати своєї діяльності інспектор розповів у брошурі “Нариси діяльності Одеської школи десятників будівельної справи за перші 18 місяців існування”. У ній, зокрема, йдеться й про те, що учні були оточені піклуванням не лише під час навчання в школі, але й у подальшому житті. Намагаючись допомогти, він запропонував створити артіль десятників. Вона діяла декілька років, а згодом розпалася через деякі зовнішні чинники. З 1897 до 1900 р. Денис Миколайович Поддєрьогін був призначений директором Івано-Вознесенського нижчого технічного училища, а з 1 червня 1900 р. його призначили директором Олександрівського механіко-технічного училища.

З 1891 до 1895 р. за період перебування на посаді інспектора Одеської школи десятників будівельної справи Д. М. Поддєрьогін, незважаючи на мізерне фінансування, зробив вагомий внесок у діяльність професійної будівельної школи. Слід зазначити, що він надзвичайно цікавився концепцією розвитку цього напрямку освіти, постійно відвідував усі галузеві виставки, неодноразово їздив за кордон для вивчення кращого досвіду та впровадження його в навчально-виховний процес. Про одну із закордонних поїздок він зробив доповідь на засіданні Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства, що викликала значний інтерес. Д. М. Поддєрьогін мав великий авторитет і вважався одним із кращих знавців професійної будівельної освіти.

До 1910 р. строк навчання в Одеській школі десятників будівельної справи становив два роки, а з 1910 р. – три роки. Зарахування учнів до спеціальної професійної будівельної школи проводилося, зазвичай, до початку навчального року наказом інспектора. Вимоги до вступників були такими: 1) особи, не молодші 16 років, які знали ремесла; 2) особи, які були обізнані з будівельною справою та мали будівельну практику наглядачів не менше двох років; 3) особи, які вміли читати й писати без помилок. Після закінчення школи десятників її

випускники під час відбування військової повинності користувалися правами 3-го розряду.

1896 року умови прийому до школи десятників змінилися. Основні зміни полягали в тому, що вступ на навчання здійснювався, по-перше, за умови досвіду виконання будівельних робіт; по-друге, після досягнення особою 18 років. Підвищення віку з 16 до 18 років для осіб, які вступали на навчання до школи десятників, було пов'язане з авторитетністю посади десятника, наявністю досвіду роботи й знаннями тонкощів будівельного ремесла, відповідальністю за керівництво колективом будівельників.

Навчання складалося з теоретичних і практичних занять. Вони розпочиналися 1 листопада й тривали по 15 квітня. 1899 р. було змінено дати початку і закінчення навчання. Так, початок навчального року перенесли з 1 листопада на 15 жовтня, а закінчення навчання – з 15 квітня на 1 квітня. Причиною зміни тривалості навчального року були кліматичні умови. Гарна погода відкривала будівельний сезон у кінці лютого або на початку березня. Тому учень школи десятників змушений був переривати навчання, щоб улаштуватися на роботу. Деякі учні залишалися в школі до кінця навчання, ризикуючи втратою заробітку на весь сезон, оскільки робочі місця займали вже до них. Сезонні роботи могли тривати й після 15 жовтня, але головні будівельні та ремонтно-будівельні роботи на той же час завершувалися.

Теоретичний курс складала такі навчальні дисципліни: Закон Божий, російська мова, фізика, географія, історія, арифметика, геометрія, малювання, краснопис, креслення, гігієна і надання першої допомоги в разі нещасних випадків, будівельне мистецтво, дорожня справа, землемірство та складання кошторисів [1, арк. 6]. Практичний курс містив: моделювання із дерева й гіпсу, зйомку плакатів, креслення шаблонів, управління робочими кресленнями.

У літній період учні проходили виробничу практику. Після закінчення строку практики учні звітували про виконання індивідуального завдання. Під час оцінювання підсумків роботи учнів бралася до уваги якість усіх виконаних робіт, а в деяких випадках – і характеристика на учня. Учні, які не виконали програми практики, не склали звіт, направлялися повторно на практику або відчисляються зі школи.

За період з 1891 до 1916 р. у школі пропрацювали 48 учителів, з них один проживав у школі 24 роки, один – 20, два – по 18, один – 16, один – 10, два – по 8, три – по 6, два – по 5, п'ять – по 4, чотири – по 3, сім – по 2, дев'ятнадцять – по 1 року [1, арк. 4 зв.]. Якісний склад педагогічних кадрів складав 73 відсотки. Це були вчителі, які мали вищу освіту, а решта – 27 відсотків – становили викладачі із середньою освітою. У школі викладали п'ять учителів російської мови, історії, географії, з них П. В. Катаєв пропрацював тут 18 років, шість учителів математики, один з яких віддав цій роботі 24 роки, учителів малювання – 3. Особливо слід відзначити вчителя малювання М. Є. Приємишева, який викладав тут 20 років і написав посібник «Досвід методики малювання». Він мав великий попит і тому дуже швидко розійшовся весь тираж. Ураховуючи попит, М. Є. Приємишев переробив і доповнив це видання та видав його повторно. Учителів креслення було двоє, з них С. В. Орлов пропрацював у школі 19 років. Багато років викладацькій роботі віддав О. А. Стратонович.

З викладанням спеціальних дисциплін через брак відповідних фахівців виникали певні труднощі. За період з 1891 по 1916 р. змінилося 20 викладачів, тому середня тривалість їхньої роботи в школі становила 1 рік. Головною причиною такого становища було те, що школа не надавала працівникам право на службу. Вчителями спеціальних предметів були переважно військові інженери. 14 осіб із 20, тобто 70 відсотків, змушені залишати школу при переведенні до інших структур в іншу місцевість.

Більшість викладачів загальноосвітніх предметів в Одеській школі десятників будівельної справи працювали за сумісництвом. Освітняни отримували мізерну заробітну плату, але все життя гідно працювали, слово «вчитель» означало для них не просто професію, а сенс життя [1, арк. 5]. Вони міркували таким чином: «Одна справа викладати в училищі, де, певно, не всі учні цікавляться предметом і з нетерпінням очікують кінця уроку; і зовсім інша справа проводити заняття в школі десятників, де жодне слово викладача не втрачається, де учні слухають, затамувавши подих, де викладачу не треба вживати додаткових заходів для підтримання дисципліни, а слід дбати лише про те, як краще й зрозуміліше викласти предмет» [1, арк. 5]. Учні школи десятників старалися вчитися добре, оскільки розуміли, що кожна дисципліна, унесена в робочий навчальний план, є важливою, й отримані знання допоможуть їм досягти успіху в житті. У школі було створено доброзичливі умови для взаємин між учителями й учнями. Однак, були й винятки. Д. М. Поддєрьогін у своєму нарисі неодноразово вказував на те, що деякі учні, які вступали до школи десятників як міські або земські стипендіати, навчалися погано. Вони через певну кількість загальноосвітніх дисциплін, які вивчали раніше, нічого не робили, порушували дисципліну. А на практиці демонстрували неповагу до простих робітників, уважаючи себе в розумовому плані вищими за них [1, арк. 6].

Викладачі школи вживали корекційні заходи, спрямовані на підвищення якості навчання зі спеціальних дисциплін. Уводилися нові предмети, наприклад, «Дорожня справа», «Будівельне мистецтво».

Важко давалося навчання учням 1-го класу. Траплялися випадки, коли учень, який уже провчився в школі місяць – півтора, звертався до інспектора з проханням відпустити його додому: «Не можу, голова болить». Тих, хто не встигав опанувати початковий курс, залишали на повторний рік навчання, щоб вони освоїлися з методами навчання [1, арк. 10 зв.]. Але в подальшому, зазвичай, вони ставали достатньо успішними людьми. Траплялися випадки, коли й самі учні виявляли бажання залишити їх повторно на другий рік навчання і навіть на третій рік у тому самому класі, пояснюючи це так: «Я ще не затвердив набутті знання». І все ж, незважаючи на всі труднощі, відсоток вихованців, які здобули будівельну освіту, був достатнім: зі 1008 учнів закінчили навчання 678, тобто 66,5 відсотка.

Однією із перешкод у навчанні й засвоєнні нових знань була нестача підручників. Тому вчителі складали їх самотужки. Наприклад, інженер капітан В'юнников написав і видав за свій кошт курс «Дорожня справа», а капітан Версе – «Технологія будівництва матеріалів» для учнів першого класу. Ці підручники були надруковані малим тиражем, тому в масовий продаж не надійшли, а залишалися в школі, де весь тираж розкупили учні за мінімальну вартість.

Згідно з новим статутом про військову повинність, десятники, які закінчили повний курс навчання в школі, пройшли будівельну дворічну практику та отримали посвідчення, під час відбування військової повинності користувалися правами 2-го розряду, що давало їм можливість вступити до школи прапорщиків. Серед випускників школи були такі військовослужбовці, які відзначилися в бойових діях, удостоїлися високих нагород, отримали офіцерські звання.

В останні роки в школі десятників виникали протиріччя з приводу співвідношення викладання загальноосвітніх предметів і спеціальних. Дехто просив збільшити кількість годин для вивчення спеціальних предметів і скоротити відведений час для загальноосвітніх дисциплін. Однак, організатори навчання дбали про здійснення повноцінного процесу засвоєння і загальноосвітніх дисциплін, і професійних знань та навичок. На вивчення спеціальних дисциплін було відведено в 1-му і 2-му класах по 56 годин

(геометрія належала до числа спеціальних предметів), тобто 70 відсотків навчальної програми. Викладачі школи цілком усвідомлювали, що при незадовільному розвитку освіти в Російській імперії школа у якій навчалися будівельники, неодмінно має служити і освіченості. Більше того, нерідко сюди на навчання приймали чоловіків з недостатнім рівнем освіти, а це потребувало навіть збільшення кількості годин на вивчення загальноосвітніх предметів. Варіативність профільного навчання та старання вивчення базових навчальних дисциплін надавали випускникам великі можливості з працевлаштування.

Питання про організацію навчання порушувалося не раз. Обсяг навчального матеріалу, що прослуховували учні протягом двох років, був надзвичайно великим, а тому вони не завжди встигали глибоко розібратися з викладенням [1, арк. 7].

Планувалося відкрити третій клас, маючи на меті, головним чином, зробити перерозподіл уже наявного матеріалу, що сприяло б кращому його засвоєнню, крім того, увести деякі нові дисципліни та розширити вміст попередніх. Було навіть складено навчальний план. Так, загальна кількість годин на тиждень у трьох класах становила 100 з таким розподілом: у 1-му класі – 32, у 2-му – 37, у 3-му класі – 31. Таким чином відбулося розвантаження навчального плану для учнів 1-го й 2-го класів відповідно на 40 і 42 години. Було збільшено кількість годин для викладання спеціальних дисциплін і введено новий предмет – фізику, що був дуже важливим для повнішого засвоєння процесів і прийомів, які застосовувалися в будівельному мистецтві. Проте проект зустрів заперечення з боку безпосередніх членів Постійної комісії з технічної освіти, розгляду яких він підлягав. Протириччя, головним чином, зводилися до того, що збільшення курсу на один рік надзвичайно обтяжить і без того скутий бюджет учнів. У зв'язку з цим було запропоновано проект переробити й зробити 3-й клас додатковим. З урахуванням висновку Постійної комісії з технічної освіти проект було переглянуто й подано для затвердження в міністерство, яке виступило проти збільшення строку навчання в школі з 2 до 3 років, мотивуючи це рішення так: “Школа теперішнього часу поставлена добре, тому немає необхідності її перетворення” [1, арк. 7].

Для викладання дисципліни “Водопровідно-каналізаційна справа” через неможливість внести цей предмет у навчальний план Постійна комісія вирішила відкрити при школі курси з вивчення водопровідно-каналізаційної справи. Для відкриття курсів потрібно було лише отримати дозвіл від попечителя навчального округу. Після отримання дозволу курси відкрили 1907 р. За рівнем організації навчання і викладання курси були додатковим (за бажанням) 3-м класом, якого вимагала педагогічна рада школи. Навчальний план і Положення про курси склали згідно з указівками Постійної комісії з технічної освіти, що суперечило освітній концепції педагогічної ради школи. Тому охочих навчатися на курсах з водопровідно-каналізаційної справи виявилось небагато. Ураховуючи той факт, що курси відкрили 1907 р., то, приміром, 1910 р. охочих вступити до них було лише 3 осіб, тому ці курси закрили. Основною причиною їхнього закриття була організація процесу навчання – вони являли собою фактично 3-й клас школи десятників і були недоступними для сторонніх. Серед причин закриття курсів можна назвати також недостатнє фінансування й слабку матеріально-технічну базу. Через це і якість навчання тут була низькою.

Отже, на підставі аналізу різних аспектів навчально-виховного процесу Одеської школи десятників будівельної справи виявлено, що школа органічно поєднувала навчання і будівельну практику. Історична роль Одеської школи десятників будівельної справи досліджуваного періоду є вагомим, оскільки її вплив на освіту через учнів спостерігається протягом наступних століть і має широкі організаційні межі. Феномен професійної будівельної освіти на Півдні

України є, певною мірою, унікальним, оскільки унаочнює процес створення, становлення й розвитку, збереження самобутності української національної школи. Проведене дослідження є першим кроком у вивченні феномена професійної будівельної освіти на Півдні України і, звичайно, не вичерпує всіх його аспектів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 117. – Оп. 2. – Спр. 115.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Цубенко Валерія Леонідівна – доктор історичних наук, доцент завідувач, професор кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Наукові інтереси: соціально-економічні, військові та політичні проблеми історії України; історія військово-господарських формувань ХІХ ст. в Україні; історія Одеської школи десятників будівельної справи.